

Katona Gábor

Vallási, politikai, etikai és irodalmi problémák összefonódása a reneszánsz kori Angliában

Korunk embere és a reneszánsz embere között talán épp a vallás területén találjuk a legnagyobb különbségeket. A 16. századból fennmaradt írások arról tanúskodnak, hogy a kor vallási vitái hevesek és nagyon őszinték voltak. Az embereknek megingathatatlanul hinniük kellett valamiben, de hogy miben, az már az egyéni véleményüktől függött. Ezek a vélemények szélsőségesen különböztek egymástól. A kor híres személyiségei közül azok, akik a katolikus vallást hirdették, nem angol fennhatóság alatt éltek. Loyola Ignác, Xavéri Szent Ferenc, Borromeo és Aloysius Gonzaga spanyolok és olaszok voltak. Az angol egyetemen a 16. század második felében Kálvin tanításait helyezték előtérbe, de itt sem voltak ritkák a hitviták. Cartright és Whitgift például az invesztitúra kérdésén vitáztak. A misztikusok azt a platonizmushoz közel álló eszmét vallották, amely szerint a lelket Isten magába fogadja. Ellenfeleik az egyéni üdvözülésre helyezték a hangsúlyt. Roger Williams és John Cotton nem a vallási tolerancia mellett vagy ellen érveltek, hanem, elődeikhez hasonlóan, a búza közé került konkoly szerepének helyes magyarázatáról vitáztak. A küzdelem mindig valamilyen kérdésnek a határmezsgyéjén folyt, de sohasem maradt abba. Semmi sem volt fontosabb a vallási kérdéseknél. A határok menti vita valójában nem a dolgok kivizsgálására törekedett, a küzdelmet nem az ész, hanem a logika vívta.

A 16. század irodalma természetesen vallási kérdésekkel is foglalkozott, nem zárkozható el ezektől. Shakespeare *Romeo és Júliájában* a Montague ház neve annak a párizsi kollégiumnak a nevét idézi, amelyben Kálvin tanult, s ahol a diákok „capuletet”, egyfajta csuklyát viseltek. Shakespeare-t mindig is foglalkoztatta korának vallási megosztottsága, hiszen ő maga is katolikus apa fia volt. A *Hamletben* az öreg Hamlet „tisztító lángok” közül, vagyis a Purgatóriumból beszél fiához, aki a protestáns Wittenbergben végezte iskoláit. Az ifjú Hamletnek tehát nem lenne szabad hinnie apjának, mivel Luther az *Asztali beszélgetésekben* azt írja, hogy az éjszakai szellem, akárki legyen is, csak a Pokol küldötte lehet. A *Szeget szeggelben* Vincentio barátnak öltözve vigasztalja Claudiót Montaigne

szavaival, miközben az igazságtevő Jézus tetteit imitálja, majd Angelo Marianához való visszatérítésével a nagy Leviathánt akarja horogra akasztani.

A politika is fontos szerepet játszott az irodalomban, Philip Sidney, Edmund Spenser műveiben és Shakespeare királydrámáiban. Francis Bacon és Richard Hooker életművében is épp elég példát találunk erre. Ezek a szerzők mind jól ismerték a korabeli államelméleteket. Shakespeare a *Viharban* több lehetséges államelméletet szembesít egymással. Antonio, Prospero öccse, a machiavellizmust képviseli, Prospero a demokráciát, Alonso a monarchiát, Caliban Trinculóval és Stephánóval együtt az anarchiát, végül Gonzalo, a hű, öreg tanácsos a morusi utópiát.

Jó tudni, hogy az Erzsébet kor Angliájában a társadalom mely osztályait tartották vezetésre hivatottnak Isten jóváhagyásával. Beza, Hotman, Mornay és Buchanan a demokrácia mellett érveltek. Még Sidney fiatalkorában is sokan képviselték a demokráciát, de a 16. század végén egyre kevesebben. A legtöbb államférfi a reformokban hitt, mert úgy gondolták, hogy az intézmények az emberi hibák és bűnök révén tönkremehetnek, ezért helyre kell állítani azok eredeti, isteni tökéletességét. Nem gondoltak még forradalomra vagy az intézmények újjáteremtésére. Még nem terjedt el a politikai haladás gondolata sem. A politikai programok, még Baconé is, inkább a múlt visszaállítására, mint a jövő újjáteremtésére szorítkoztak. Bacon ugyanakkor jól látta, hogy szükség van a változásra. Jól ismerte a történelmet és a politikát, a rossz megmaradásáról és a jó elenyészéséről írt. Korabeli szemmel nézve ez már reformpolitika volt. Jól látta, hogy aki nem használja az új orvosságokat, az új betegségekre számíthat. Úgy gondolta, hogy akik túlságosan tisztelik a múltat, azokat a jelen kikacagja. A törvény elleni lázadás okait Bacon a vallási életben bekövetkezett változásokban kereste, a szokások változásában, az érdemtelen személyek kinevezésében, a politikai frakciók elkeseredésében, a nyomorban, a katonák szélnek eresztésében és az általános elnyomásban. Végül a Szentírásra hivatkozott, amely azt tanítja, hogy álljunk meg a régi úton, és jól nézzünk körül, hogy lássuk, hova vezet az új út.

Az abszolutizmus és a kapitalizmus a középkor végén jelent meg, mindkettő dogmatikusan védelmezte magát az ókori szerzőkre való hivatkozásokkal, a gyakorlatban pedig igazságtalansággal és erőszakkal. A szentek uralkodásáról szóló puritán teokrácia előrevetítette ugyan a demokráciát, de szellemében még igen távol állt tőle. Tovább élt a feudalizmus és a lovagság tradíciója, mindkettő az uralkodó osztály érdekeit szolgálta. A politikai stabilitást a társadalmi osztályok fenntartása biztosította. Shakespeare *Vízkeresztjének* Malvoliója arra példa, milyen gúny övezte azokat, akik feljebb akartak lépni a ranglétrán. Az Erzsébet kor irodalma gyakran alulértékelt az egyszerű embereket, de nem mindig. Shakespeare *Két veronai nemesében* a szolgák okosabbak, mint uraik, ironiával és kellő kritikával illetik gazdáik tetteit. Ugyanakkor az egyszerű emberek feladata elsősorban a társadalom anyagi szükségleteinek előteremtése volt. Meg kellett elégedniük azzal a sorssal, amit a gondviselés kirótt rájuk. Szorgalmasnak, szerénynek és engedelmesnek kellett lenniük. Nem volt szabad helyzetük-

nél többre vágyaniuk, a társadalmi emelkedés, mint láttuk, még bűnnek számított. A felsőbb osztályok félték az egyszerű emberektől, hiszen az öntudat azokban is egyre erősebbé vált. Ehhez a puritanizmus világképe is hozzájárult. Valamennyire az életkörülmények is megjavultak vagy megváltoztak. Elméletben nem tettek különbséget gazdag és szegény polgár között, de a gyakorlatban igen. A gazdagok kapták a privilégiumokat, ezzel léphettek a felsőbb osztályok körébe.

A 16. században az Amerikából befolyó arany és ezüst prosperitást eredményezett, felélénkítette a kereskedelmet és javított az életkörülményeken. Anglia Spanyolországgal, Portugáliával, Franciaországgal és Németalfölddel kereskedett, ezekből az országokból is sok áru és arany áramlott Angliába. Látszólag senki sem tudta, hogy mi és miért történik, ezért a kor hallgat arról, ami nagyságának legfőbb forrása volt. Ha az irodalmat tanulmányozzuk, csak azt látjuk, hogy valami nagy erő aktivizálta az embereket, megemelte az életszínvonalat, és forradalmasította az intézményeket. Persze, az eszméknek is megvolt a maguk szerepe, ez utóbbiak adták az irodalmi kifejezés formáját. Ha azt feltételezzük, hogy az olyan uralkodók, mint IV. Henrik vagy Erzsébet királynő a nemesi élet új eszményeit akarták megtestesíteni, mennyiben mondhatjuk azt, hogy ez irányú erőfeszítéseik csupán álcázták a kor problémáit, vagy egyszerűen megbuktak? Az udvari élet önző és nyers volt, ezért tűnnek ma ezek az erőfeszítések hiábavalónak. Az udvarban káromkodtak, házárdjátékot játszottak, veszekedtek, párbajoztak, féltékenykedtek és kicsapongó életet éltek. Legalább is az Erzsébet kori drámák erről tanúskodnak. A legmagasabb körökben az arisztokraták hangoosan adták tudtul a bánatukat, és a kellemetlenségek rítussá tételében találtak vigaszt. Könnyebben vágták el a komplexusaik fölött feszülő gordiuszi csomót, mint mi, s ezt részben azért teheték meg, mert privilégiumaik voltak. Olyan ruhát viselhettek, amelyet mások nem, olyan címekhez juthattak hozzá, amelyekről mások csak álmodhattak, és olyan lehetőségeik voltak a pénzszerzésre, mint másoknak nem. Az általános szükséglet olyan ragyogó fényűzésben oldották föl, hogy ettől az élet elviselhető, sőt érdekes lett. A királyi felvonulások célja részben az volt, hogy az uralkodó elnyerje a nép bizalmát. Volt ebben némi machiavellizmus is, hiszen a királyok és királynők a politikai ügyeket meglehetősen hidedgévrrel intézték. Galsworthy többet siránkozik a szegények helyzetén, mint Shakespeare. Az avoni hatyú idejében még nem beszéltek emberi jogokról. Morus *Utópiája* óta a közember kevesebbet számított, mint valaha. Utópiában szabad vallásgyakorlat van, de Morus a valóságban ezt lehetetlennek tartotta. Az *Utópiában* az áll, hogy a gazdagok vagyonából ezeket el lehetne tartani, ennek ellenére a korabeli társadalom nem mozdult ebbe az irányba. Az Itáliából származó könyvek mind azt állították, hogy a nemesség egyetlen alapja az erény, de John Ball parasztlázadását mégsem ismerte el az alkotmány. Pedig a társadalmi egyenlőség kérdését már olyan ókori szerzők is fölvetették, mint Cicero és Seneca. Shakespeare korában a patríciusok és a plebejusok közötti vitában az utóbbiak maradtak alul.

A politikában és a vallás terén a dogmáké volt a főszerep. Az ókori eszmék lassan hatottak, hiszen a reneszánsz szelektíven nyúlt az ókor hagyományához, csak a saját vágyainak és társadalmi folyamatainak megfelelően átvett dolgokat tette közzé. Bizonyára azért is tisztelték annyira a platóni akadémiát, mert a kor maga is tele volt céhekkel, szektákkal, politikai testületekkel, és kereste az alkalmat a filozófiai és művészeti beszélgetésekre. Ezekben helyet kaptak az antik eszmények is, némi itáliai beütéssel. Minden testületnek megvoltak a maga tanai, amelyeket megfelelő filozófiába ágyaztak. A hagyomány így vált értékke. A lovagság máshol idejét múlt intézményét Angliában nagyon sokra tartották. A barátság kultusza tartotta ébren a testvéri és hősi szellemet. Az eskü és az átok éppoly erős volt, mint korábban, s ezt a vallásos szemlélet csak tovább táplálta. Hittek a mágiában is. Az etikai kódokat a régi tanítások tartották életben, amelyeket az újak csak megerősítettek. Nagyon sok középkori viselkedésminta életben maradt. Ilyen volt például a bosszú kötelessége. A keresztény szemlélet ugyan támadta ezt, de a senecai hagyomány életben tartotta. A legszigorúbb egyházi tiltás ellenére nemzedékeken át életben maradt.

Továbbra is hittek a Szent Sír felszabadításának eszméjében. Hittek a királyok testvériességében, a királyi érintés hatékonyságában és a perek igazságosságában. Sokan hittek a boszorkányokban, a démonoktól és gonosz szellemektől való megszállottságban és a halottak visszajáró lelkében. Az egyház tagadta és tiltotta ezeket a hiteket, néha hatékonyan, néha nem. Nem minden hagyomány származott a középkorból. Egyes elképzeléseket az ókorból vettek át, másokat egyenesen a Bibliából. Ezek közül sokat említ az irodalom.

Érdekes elképzeléseik voltak a halálról. A haláltánc motívumát a kései középkor találta fel. Ennek célja a félelem és büntudat felkeltése volt. A lelkeknek morálisan is fel kellett készülniük a halálra. A középkori szerzők csontvázakat, koponyákat, holttesteket és hullaházakat állítottak közönségük elé akkor, amikor a halálról értekeztek. A szépség elmúlása és a halál biztos volta foglalkoztatta őket. Azt hihetnénk, hogy a protestantizmus személyessé tette a keresztény lemondás élményét, és többet örvendezett a személyes üdvözülésen, de ennek alig van nyoma. A tiszta megbocsátás elégikus eszméjét sem találjuk szinte sehol, csak olyan művekben, mint például Shakespeare *Viharja*.

A középkor tökéletes rendszert alkotott az érzékelhető és a nem érzékelhető világról, a deduktív logika volt e bizonyosság kulcsa. A szimbolizmus több volt, mint szimbolizmus, általános megfeleléseket jelentett. A skolasztikusok realizmusa emberközpontú volt. Az embert és a természetet az univerzum részének tekintették, az emberi test és szellem minden alkotóeleme a kozmikus természetnek felelt meg. A szimbolizmus és a megszemélyesítés révén a realizmus kidolgozta az analógiák tanát, s ezzel rövidre zárta az elmélkedést. Együttműködésben, alá- és fölérendeltségben gondolkodott, és fontosnak tartotta a tekintélynek való engedelmisséget. A reneszánsz gondolkodás is nagy részben ilyen volt. A legfőbb útmutatónak tekintett Szentírás tekintélye meggátolta az embereket ab-

ban, hogy okszerűen vagy genetikusan gondolkodjanak, hiszen kérdések feltétele helyett csak válaszokat adott. A Szentírás bizonyos értelemben gátolta a szabad tudományos gondolkodást, mert azt tanították, hogy a Bibliában vannak a végső igazságok. A Biblia tekintélyének megkérdőjelezése egy volt Isten létének megkérdőjelezésével. A reneszánsz örökölte az általánosított egyszerűsítéseket és formulákat, erről tanúskodik a 16. század etikája, vallása és tudománya. Kevesen voltak az írók között, akik úgy a jövőbe tudtak látni, mint Shakespeare *A velencei kalmárban*, a *Vízkeresztben*, a *Hamletben* vagy a *Viharban*.

A reneszánszban a tanult emberek bizonyos értelemben többet tudtak az etikáról, mint a maiak, de más értelemben nem. Ott volt számukra Arisztotelész kidolgozott etikai rendszere, amelyen változtattak egy keveset. Valójában Arisztotelész mellett olyan nagy formátumú gondolkodók is hozzájárultak az etikáról kialakított összképhez, mint Szókratész, Epikürosz, a sztoikusok és a keresztény moralisták. A reneszánsz úgy fogadta be etikájukat, mint tanítvány a mester tanítását. A morális gondolkodás racionális elemein túlnőttek a fogalmi elemek, ezek meggátolták az ítélkezést és a választást. A reneszánsz elfogadta az ókori etika elveit, de mellőzte annak módszerét. Az instrukció alapja az előírás volt, a múltbeli morálfilozófia pedig a tízparancsolat területére csúszott át. A tekintélyt nem lehetett megkérdőjelezni, ezért Arisztotelészből a reneszánsz számára törvénykönyvíró lett. Etikai elvei, amelyek valamikor racionálisan kialakított eszmék voltak, előírásokká lettek. A gondolkodás számára tehát itt sem maradt tér. Arisztotelésznél az egyes erények annyira összefolynak, hogy szinte meg sem lehet különböztetni őket egymástól. Edmund Spenser *A tündérkirálynő* című eposzában különválasztja őket, tizenkét személyes erényt (*twelve private virtues*) különböztet meg. Spenser kezében az erények viselkedési mintákká alakulnak át. Az efféle gondolkodás a korra jellemző. A mitológiának is megvolt a maga szimbólumkészlete. Sok költemény és dráma utal a mitológiára azért, hogy eszméket fejezzon ki, és kritizálja a viselkedést.

A reneszánsz keresi a dolgok közötti hasonlóságot, mert megingathatatlanul hisz az analógiákban. A kor írói rendszeresen idézik a Bibliát. Ha valamire példát akarnak találni, vagy a Bibliából vagy a történelemből veszik anyagukat. Minden démonnak nevet kellett adni, ha az angyaloknak már volt nevük. Cardano empirikus rendszerének jellegzetessége, hogy nem elégszik meg egyetlen jellel. Cardano óvatos gondolkodó volt, ez a körülmény mégsem gátolta meg abban, hogy az analógia csapdájába essen. Shakespeare Shylockja Jákob és Lában juhairól analogikusan beszél. Laertes pedig előírásokat keres, amelyek segítségével eldöntheti, végrehajtja-e bosszúját. A reneszánsz gondolkodás mechanikus nyersesége árulkodik annak hamisságáról, a kor gondolkodói ezért hasonlították össze a különböző eseteket egy szólánssal, ezért általánosítottak túl hamar, vagy ezért hivatkoztak végső okokra ott, ahol maguk mögött tudhatták a tekintély erejét. Például azt állították, hogy mindennek haszna van, minden méregnek ellenszere van, és minden betegségre van gyógyszer. A 16. századi protestánsok teo-

lógija nem volt kevésbé dogmatikus, mint a katolikusoké, hiszen ugyanolyan tekintélyelvű volt. Kétségtelen, hogy a protestantizmus lassan elvetette a múlt vallásos gépezetét, de ugyanúgy egy formális bibliai rendszerhez ragaszkodott, s ez nem nagyon változtatott a gondolkodás módszerén.

A kor komoly gondolkodói valamely absztrakt gondolatot próbáltak meg a gondolkodás végső céljává tenni. Az egyedi gondolatot előre elrendezett sémába kívánták önteni. Ebben a rendszerben minden osztálynak, foglalkozásnak és fajtának megvolt a saját helye: az örült, a költő s az ember a maga hét életkorával ebben helyezkedett el. A tudomány csak számolást és feljegyzést jelentett, de a tudós józan esze segítségével helyesbíthetett a dolgokon. E szerint a platóni séma szerint, akinek gyönyörű a teste, annak a lelke is gyönyörű. A *Viharban* Miranda is ezt mondja Ferdinándról. A bűnt az okozta, hogy a vér beszenyeződött, ezért minden fattyút morálisan elítélendőnek tartottak, a törvénytelenül született gyereket a társadalom természetes ellenségének tekintették. Ezek az elképzelések nem a racionális gondolkodás termékei voltak. Az ilyesfajta formalizmus általános volt, de a legnagyobb írók a dolgok mélyére hatoltak. Shakespeare például Shylockot és Lancelot Gobbót is olyan embernek tekintette, mint bárki más. Ennek ellenére a kor tele volt babonákkal. Voltak szerencsés és szerencsétlen napok, szerencsés és szerencsétlen évszakok, évfordulók, fesztiválok és névnapok. A protestáns teológia is formalista volt. A puritánok például úgy gondolták, hogy a világi elfoglaltságok és szórakozások a bűn forrásai.

A kor gondolkodása inkább fogalmi, mint racionális gondolkodás volt. Átvette és alkalmazta mások általánosításait. Bacon nem bízott saját általánosításában, ha azokat nem támasztotta alá a tapasztalat. Indukciós gondolkodásával nagyon egyedül volt, mert kora nem vett tudomást a lényeges különbségekről, s ezért, mint mondtuk, nem tudta elkerülni az elhamarkodott általánosításokat. Bacon azt is észrevette, hogy a kor jobban vonzódik a hasonlóságokhoz, mint a különbségekhez. Az egyik kíváncsi egy olyan új etika létrehozása volt, amely a korabeli élet megfigyelésén alapult. Bacon szerint ugyanolyan fontos a gonoszságok ismerete, mint a kötelességeké. Szerinte jól körbe kell járni egy dolgot ahhoz, hogy eldönthessük, mit kezdjünk vele. Machiavelli is azzal keltett botrányt, hogy azt írta le, amit az emberek tesznek, nem pedig azt, amit tenniük kellene. Bacon is ezen a véleményen volt. Szerinte a becsületes ember sem tudhatja, mit kell tennie, ha nem ismeri jól a gonoszt. Ezért bukott meg Brutus, bár Shakespeare-nél Brutus jelleme nem ilyen egyszerű képlet. Bacon felettébb furcsának találja, hogy az erkölcsfilozófia nem írásos kérdezősködés, ezért azt ajánlja, hogy jól vizsgáljuk meg az ember természetét. Az egyik legfőbb hiba az, hogy miközben felmutatjuk a jó példákat, nem mondjuk meg, hogyan lehetünk jók.

A reneszánsz a középkorhoz hasonlóan vad volt, amennyiben sok gondolkodót és boszorkányt égetett meg, vagy végzett ki más módon. Ez a vadság a fanatizmus és a dogmatizmus következménye volt. A bírák kegyetlenek voltak, a büntetések pedig szigorúak. Morus Tamás *Utópiájának* első könyvében együtt-

érzést kér azok számára, akik a bekerítések miatt veszítették el megélhetésüket, s ezért kényszerültek lopni a városokban. Morus meglehetősen egyedül áll ezzel az elképzelésével. Azt is érdemes lenne tudni, hogy a vallási üldöztetések mennyiben voltak politikai színezetűek, személyesek vagy gazdasági indokúak, mert ezek a körülmények csak fokozhatták annak kegyetlenségét. A kor tehát sok dologról fanatikusan és általánosítva gondolkodott. Ez a fajta gondolkodás okozta Othello tragédiáját. A túlzás is fontos szerepet játszott. A kor drámaiban a tragikus szereplők általában túlzásaik miatt buknak el. A reneszánsz *par excellence* a tragédia kora volt.

A krízis kora is volt, az akkori élet élesebb körvonalakkal rajzolódott ki, mint a mai. Kíváncsiabbak voltak a magánéletre, mint mi vagyunk, a személyes szerencsétlenség és a groteszkség nagyobb közönséget vonzott, de az örütség és a fizikai deformitás is. A körvonalak éles kijelölését a beazonosítás követelte meg. Minden társadalmi osztálynak és rétegnek megvolt a maga külön ruhatára. Lényeges volt a ruhák színe és díszítése. Gazda és szolga közelebbi viszonyban álltak egymással, mint ma. Az emberek koldusokkal teli, hangos utcákban élték le az életüket. A hangok, a közösség hangja, ott van a korabeli drámákban is. A világ tele volt jelekkel, amelyek a katonai vezényszavakhoz hasonlóan, azonnali és a parancsnak megfelelő tettekre hívták fel az embereket.

Az eszmények nem voltak tiszták, a gondolkodás zavaros volt, de mindenki tudta, hogy mi a kötelessége és a feladata, ezért nem féltek a tettektől. Általában aktivitás jellemezte az embereket. A tetteket sokszor egyéni impulzusok váltották ki, még a tömeges erőszakot vagy a keserű pártoskodást is. A kor szellemiségét egy töltött ágyúhoz hasonlíthatnánk legjobban, bár olyan erők is működésben voltak, amelyek fékeztek az indulatokat. Katasztrófák sorozatát élték át, s ez Isten mindenható hatalmára figyelmeztette őket. Az öröm és a bánat hirtelen jöttek, a reményt a kétségbeesés váltotta fel, a barátságot a gyűlölet, a békét a háború, az egyetértést a párbaj. Azokat, akiket bűnösnek találtak, kínszakszerekre vetették alá, ez teljesen elfogadott módja volt a gonosztevők számonkérésének. A kimondott szó erejébe vetett hit tüzes szónoklatokat szült, a könnyek hamar felváltották a hangos kacagást. Az életben sokkal fontosabb szerepet játszott a válás, a politika, a család, a szerelem és a barátság. Talán az emberek is sokkal vadabbak voltak. A bosszú és a személyes gyűlölködés is fontos szerepet játszott. A politikai mozgatórugók közül ezek voltak azok, amelyeket a legjobban megértettek. Kitől és mitől féltek a legjobban? A töröktől, a spanyoloktól, a pápistáktól vagy a népfelkeléstől? A magánéletben félhettek a Pokol tüzétől, a pestistől, a rablástól és a gyilkolástól is. Félték a bizonytalanságtól, erről tanúskodik a *Romeo és Júlia* valamint *A bosszúálló tragédiája*.

Az ókori kultúra reneszánsza, a keresztény reménység és szeretet felébresztése nyújthatott csak némi vigaszt. Az ókor kultúrája szellemi biztonságot adott, az iskolák a világi hatalom kíváncsiságát hangsúlyozták, az udvarban és a városban a helyesen vezetett élet örömét, a katonaságnál a dicsőséget, a hűséget, az

önmegvalósítást, általában az udvariasság fontosságát, a szerelem és a barátság felvilágosult kultuszát. Bacon, Shakespeare és Hooker másról beszéltek. Számukra az érvelés volt a legfontosabb, mert nem csupán ütköztették a különböző véleményeket, hanem kutatták és ki is aknázták azokat. A fogalmi gondolkodás és az elhamarkodott cselekvés csak az átlagos gondolkodókra volt jellemző, ezt támasztotta alá a tekintélynek való engedelmesség elve és az a hit, hogy a tudás inkább volt a múlt jellemzője, mint a jövőé. A komplexusaiktól úgy igyekeztek megszabadulni, hogy a tradicionális és revelált igazság előírásaihoz tartották magukat.

Az Erzsébet kor kultúrája erős középkori hagyományokon nyugodott, a gondolkodás formalizmusán, új eszmék kigondolásának képtelenségén, a célok sokféleségén, a fogalmak és a tettek mechanisztikus összekapcsolásán. Mi alapján cselekedhettek? A tanultságuk alapján mindenképpen. Ez felkeltette a bennük rejlő ambíciót. A felsőbb osztályokhoz tartozó írók és költők műveiben ugyanakkor megjelenik a szatíra és az ironia. Lyly nem vette magát túl komolyan, Sidney és Spenser könnyedén verselt, mintha e két költő Morus Tamás és Baldassare Castiglione tanításait követte volna. Shakespeare és Dekker sokat csúfolódtak, míg Ben Jonson megpróbált objektív maradni. 1600 körül újra divatba jött a szatíra.

Az, hogy inkább fogalmilag, mint racionálisan gondolkodtak, megmagyarázza, miért volt bennük kevés a kritikai képesség. A 16. század végén megjelenő szatíra nem tartozott a kor nagy teljesítményei közé. A burleszk és a paródia a szatíra részei voltak, mindkettő a stílus, a tartalom, az anyag és a kifejezési mód közötti különbségből született. Jó példa erre Shakespeare Falstaffja vagy Cervantes Don Quijotéje, de mások kevesebbszer használták a szatíra eszközét. Az igazi kifinomultság és a cinizmus a racionalitás beáramlásának volt köszönhető. A fogalmi gondolkodás elterjedtsége arra is magyarázatot ad, miért kezdtek el csak később kifejlődni a tudományok.

Ennek ellenére Lyly, Sidney, Spenser és Shakespeare világa progresszív volt, hiszen ezek a szerzők bizonyos értelemben a jövőbe láttak. Persze a *joie de vivre* nem volt általános. Bacon levelei és a pamfletírók művei egy szomorú korról tanúskodnak. Vajon csupán a puritánok állították azt, hogy a földi élet szomorú és reménytelen? Egyáltalán nem. Az udvartól kezdve a nyomorban élő szegényekig mindenkinek ez lehetett a véleménye. Nem volt divat dicsérni az életet. I. Jakab uralkodása alatt még jobban eluralkodott a pesszimizmus. Persze lehet, hogy Erzsébet korában az emberek egy része még úgy hitte, egy újabb aranykor fog beköszönten, hiszen a társadalom viszonylagos harmóniában élt, mindenfelől áramlottak a kincsek, és a kultúra is újjászületett. Edmund Spenser *Epithalamion*-jában megünnepli ezt a rövid ideig tartó időszakot. Shakespeare *A velencei kalmárban* azonban már az új világ árnyoldalaira figyel, hiszen a reneszánsz végső soron sem a nagy világvallásokat nem tudta egyesíteni, ahogy azt Pico della Mirandola szerette volna, sem a kapitalizmus káros hatásaitól nem tudta megvédeni a világot.